

»Več kakor eni drugi človek«^{*}

INGRID SLAVEC GRADIŠNIK

Naša zmožnost ustvarjanja zgodb o junaštvu, dejanskem ali zamišljenem, je izjemna in je ena od značilnosti človeštva. Zdi se, da od časa zapisane zgodovine ali celo prej ni kulture, jezika, časa ali kraja, kjer ne bi bilo zgodb ali pesmi o izjemnih posameznikih.

(Seal in Kennedy White 2016: xix)

* Poglavlje je nastalo s podporo Javne agencije za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije raziskovalnemu projektu *Junaki in slavne osebnosti v Sloveniji in Srednji Evropi* (J6-5558, 2013–2017) in raziskovalnemu programu *Etnološke in folkloristične raziskave kulturnih prostorov in praks* (P6-0088, 2015–2020).

Vsakdanja in strokovna raba pojma junak v različnih disciplinah, ki si ga jemljejo za predmet svojih premislekov, nakazuje, da kljub poskusom splošnoveljavnih opredelitev ni enotnega ali univerzalnega modela, s katerim bi mogli definirati junaka. V časovni perspektivi se, na primer, lahko vprašamo, ali je junak 14. ali 19. stoletja tudi še junak 21. stoletja in ali bi mogel biti junak 21. stoletja tudi junak v preteklih časih? Z vidika vrste ali tipa junaka in junaštva, zagotovo ne mislimo enako, ko naštevamo mitične, kulturne, literarne, politične (vodje narodov), narodne, športne, ljudske junake, junake dela, cerkvene in kulturne svetnike, junake, ki so ambivalentni, antijunake ter slavne osebnosti in zvezdnike, celo sodobne fiksijske junake. Prav tako niso vsi junaki junaki za vse ljudi, saj so udomačeni med različnimi družbenimi skupinami oziroma se ljudje identificirajo z različnimi junaki. »Junaški panteon« v tem smislu zrcali vsakokratno družbo, s svojimi »junaki našega časa«, vendar je, kakor nakazuje uvodni navedek, fenomen junakov in junaštva hkrati univerzalni fenomen. Tudi pojem univerzalnosti v pomenu kulturne univerzalije, torej fenomenov – elementov, vzorcev, značilnosti, institucij, ki naj bi bili v človeštvu splošno poznani in razširjeni, ima, kakor kažejo tudi zbirke in raziskave o junakih in junaštvih, vsaj dva pomenska odtenka: prvi govori o splošni poznanosti med ljudmi vseh časov in prostorov, drugi pa o specifičnih značilnostih samega fenomena, ki jih je mogoče izluščiti kot splošno veljavne kljub lokalnim, časovnim in drugim razlikam. Zato ima junak mnogotere ali »tisočere obraze« (Campbell 2007 [1949]). Skladno s tema otenkoma so se zarisovale tudi vzajemno povezane raziskave junakov: o izviri in o splošnih značilnostih v primerjalni medkulturni perspektivi.

Naslovna opredelitev junaka, zapisana v slovensko-latinskem besednjaku (1680–1710),¹ je vsakdanji odgovor na vprašanje, kdo je pravzaprav junak. Posebnost junakinj in junakov, zaradi katerih ti zasedejo pomembno mesto v družbenem in simbolnem imaginariju, so njihove izjemne lastnosti/značilnosti, ki poganjajo njihova enkratna dejanja. Te so med različnimi skupinami nacionalne ali katere druge skupnosti in/ali širše, v različnih časih in krajih dojete in sprejete tako, da ljudi prevzamejo v tolikšni meri, da si jih jemljejo za vzornike in se z njimi identificirajo. V njih je torej nekaj »več«. V tem smislu sta junak in junaštvo izrazito relacijska pojma, ki ne

1 Slovensko-latinski slovar po: Matija Kastelec - Gregor Vorenc, *Dictionarium Latino-Carniolicum* (1680–1710), www.fran.si, dostop 15. 6. 2019.; glej Stabej 1997, 2014.

obstajata sama po sebi, sta od zunaj pripisana na podlagi primerjave med navadnim, vsakdanjim, in nečim, kar to presega, da je vredno zgledovanja in posnemanja, občudovanja in celo čaščenja oziroma kulta. Posameznik zares postane junak šele v očeh drugih, ki presodijo, ali so njegov lik, lastnosti in dejanja takšni, da ga postavijo na zgodovinski, družbeni, kulturni piedestal. Ali, zgoščeno: »Junaki so junaki nečesa za nekoga« (Huzjan 2016: 202). V pripisani presežni vrednosti ali vrednostih se zrcalijo aktualne in univerzalnejše individualne in kolektivne aspiracije. Z antropološkega vidika so zato zgodbe o junakih pripovedi o duhovnih in družbenih prostorih človeškega; junaki v njih so namreč »metonimična metafora uresničitve tiste želje, ambicije, cilja, za katerim stremi 'vsakdanji' človek – 'človek z ulice'. Ti junaki so neke vrste orientacija; zdi se, da utegnejo podeliti smisel življenju in posamezniku« (Fikfak 2014a: 10). In v različnih časih, krajih in družbah je zato junak »znak (Pierce CP 2.228), ki ga vsak sprejemnik in pošiljatelj razume, opomenja in tvori na različne načine, vsakokrat z druge perspektive« (prav tam). Zaradi tega ni nenavadno, da se številni junaki pojavijo na skupnostnem prizorišču v težavnih, kriznih časih, da bi pomagali svojemu ljudstvu ali svojim ljudem. Tako se junakova individualna pot splete s kolektivno.

Zaradi mnogovrstnega sprejemanja ostaja kljub obsežni znanstveni in poljudnejši literaturi aktualno spraševanje o tem, kdo, zakaj in kdaj (lahko) postane junak, kakšne so značilnosti junaške osebnosti ali (tudi imaginarnega) lika, zakaj ljudje, družbe potrebujejo in ustvarjajo junake, kaj z njimi sporočajo, komu so namenjena ta sporočila, ki jim je skupno, da imajo ali naj bi imela za skupnost povezovalno funkcijo. V pomenu, kakor ga mislimo, je izrazito kolektivni fenomen, četudi ima lahko vsak posameznik kakega svojega junaka. Zaradi tega je junak le tisti nekdo, ki preživi cenzuro skupnosti; ta ga – z zgodbami² – vpne v veriženje skupnostnega spominjanja preteklosti za prihodnost na eni strani in na drugi pozabljanja, zamolčevanja, zabrisovanja in marginalizacije.

Tako gre fenomene junak in junaštvo, slavne osebnosti in njihova dejanja razumeti v procesu kanonizacije³ ali, drugače, kot procese ustvarjanja (produkcije), poustvarjanja (reprodukcije) in

2 Tu v najširšem pomenu pripovedi, ne glede na specifični žanr ali medij.

3 Termin kanonizacija je uporabljen v širšem pomenu, kakor je nakazan v razločevanju med kanonizacijo cerkvenih in kulturnih svetnikov (Dovič 2016a: 12–14; 2016b: 25, 40–41); s slednjimi lahko, a upošteva je specifičnosti transferja folklore, vzporejamo tudi junake in slavne osebnosti.

sprejemanja/zavračanja (receptije) skupnostnih idealov,⁴ ki so, rečeno bolj etnološko ali folkloristično, vpeti v veriženje tradicije, s katero skupnosti, družbe in posamezniki mislijo svojo preteklost, sedanjost in prihodnost. V teh procesih so kot mediji oziroma akterji udeleženi sodobniki in pričevalci o junakih, literarni in ljudski pripovedovalci in pesniki, politiki, različne institucije, navsezadnje tudi raziskovalci, ki se opirajo na mitografijo, hagiografijo, biografiko, na psihologijo osebnosti, socialno psihologijo in spoznanja drugih ved. S tem na eni strani ohranjajo tradicijo živo ali pa, na drugi strani, na podlagi njenih transformacij celo soustvarjajo novo. V postmoderini dobi so to v največji meri sodobni avdiovizualni in elektronski mediji, katerih moč je danes – če upoštevamo hitrost in doseg občinstva – neprimerljiva s katerim koli »starejšim« (pisnim, ustnim, likovnim) medijem in ki morda bolj kakor »klasične« junake ustvarjajo bolj ali manj hipne slavne osebnosti in zvezdnike,⁵ pri katerih sta odličnost in popularnost pomešani. Najbrž so pri recepciji in (re)produkciji akterji kar vsi, ki prisluškujejo ne le vprašanju po univerzalnejših odgovorih o življenjskih kažipotih, temveč tudi vsakokratnim družbenim razmeram, v katerih se ustvarjajo različne vrste junakov. In ni nenavadno, kakor je pripomnil Eric Hobsbawm (2015 [1969]: 62), da je »potreba po junakih in plemenitih bojvnikih tako velika, da pridejo na vrsto neprimerni kandidati, če pravih ni na voljo.« Ali: potreba po pripisu kvalifikatorja junak je tolikšna, da včasih celo njegovo junaštvo ostane neomenjeno (Povedák 2014: 7). – S tem se sklene mavrica svetov junakov, ki so lahko tudi ambivalentni, hkrati dobri in slabi, pravični in krivični, plemeniti in zlobni, blagohotni in prevzetni... , so iz resničnega ali kakega drugega sveta, prestopajo meje med njima, so, skratka, ustvarjeni po človeški naravi in podobi in njuni transcendenci. Zdi se, da so junaki bili, so in bodo tudi v prihodnje, ne glede na intelektualne in politične nenaklonjenosti do čaščenja junakov, o kateri piše David S. Sorensen (2013) v komentirani izdaji dela Thomasa Carlylea o junakih in njihovem čaščenju (Carlyle 1841 [1840]). Definiranje in recepcija junaka in junaštva ostajata od Carlylea naprej osrednji raziskovalni vprašanji.

4 Ta izhodišča so usmerjala temeljni raziskovalni projekt *Junaki in slavne osebnosti v Sloveniji in Srednji Evropi*. Raziskovalni rezultati tega projekta so poleg te knjige še monografija *Heroji in slavne osebnosti na Slovenskem* (Jezernik 2013b), dva tematska zvezka *Traditiones* (Fikfak 2014b; Podjed 2016) in druge razprave. Več o raziskovalnem projektu glej <https://www.sicris.si/public/jqm/prj.aspx?lang=slv&opdescr=search&opt=2&subopt=400&code1=cmn&code2=auto&psize=1&hits=1&page=1&count=&search_term=bo%C5%BEidar%20jezernik&cid=8681&slng=&order_by=>>.

5 Posebej o tem glej npr. Povedák 2014 in Podjed 2016 ter v teh delih navedene reference.

Pomembna civilizirana ljudstva – Babilonci in Egipčani, Hebrejci in Hindujci, Perzijci, Grki in Rimljani, kakor tudi Tevtoni in drugi – vsi so začeli na zelo zgodnji stopnji v številnih pesniških pripovedih in legendah slaviti svoje ljudske junake – mitične princese in kralje, utemeljitelje ver, dinastij, držav ali mest. Zgodovino rojstva in zgodnjega življenja teh osebnosti so polnile fantazijske poteze, ki pri različnih ljudstvih – pa četudi so široko ločena v prostoru in povsem neodvisna druga od drugih – kažejo begajočo podobnost ali deloma celo dobesedno ujemanje. To dejstvo je dolgo prevzemalo številne raziskovalce in še zdaj je eden glavnih problemov mitološkega raziskovanja v osvetlitvi razloga za široke analogije v osnovnih obrisih mitskih pripovedi, ki so toliko presenetljivejši zaradi ubranosti posamičnih nadrobnosti in njihovih vedno vno- vičnih pojavitev ... (Rank 1914 [1909]: 3)

V uvodu v monografijo o mitu rojstva junaka je Otto Rank (1914)⁶ postavil primerjalnim mitologom – folkloristom, antropologom, zgodovinarjem, lingvistom, ki so bili v 19. in tudi še v 20. stoletju vodilni raziskovalci junakov in njihovih junaštev, saj so bili ti pomembna tema mitoloških raziskav (poleg, na primer, stvarjenja sveta, človeka in kulturnih institucij, mitov o potopu, žrtvovanju, ukradenem ognju, velikanih itn.) – izzivalno vprašanje, kako pojasniti nakazane medkulturne analogije. Vprašanje so spodbudile številne zbirke zgodb, pravljič in drugega folklornega gradiva, nastale v romantiškem zanosu sledenja izdaji pravljič Jakoba in Wilhelma Grimma (1812). Raziskovalci Andrew Lang, Max Müller, James Frazer, če omenim le izbrane, ki so prečesali svetovno mitologijo, literaturo in folkloro, so si prizadevali vsak s svojega gledišča poiskati odgovore na uganko o izvirih in razširjanju motiva junaka in junaškega. Langova in Frazerjeva sta bili v bistvu evolucionistični, Müllerjeva difuzionistična (z izvirom v Indiji).

Po Rankovem premisleku dotedaj ponujene razlage, da so podobnosti utemeljene v človeških elementarnih mislih (Adolf Bastian), skupnem izviru (Theodor Benfey) ali so nastale tako, kakor jih

6 Otto Rank (1884–1939) je bil avstrijski psiholog iz najožjega Freudovega kroga. Njegova zgodnja monografija o mitu rojstva junaka (v nemškem jeziku, 1909) velja za prelomno uporabo psihoanalitične metode v primerjalni mitologiji. To pot premislekov sta, večinoma s snovnim izhodiščem v klasični mitologiji, teoretsko pa v Freudovi psihoanalizi, v nekoliko drugačni smeri – s poudarkom na arhetipskih vzorcih – nadaljevala Carl Gustav Jung in Joseph Campbell.

je pojasnjevala difuzionistična teorija selitev in sposoje (ta je v bistvu le različica druge), niso ponudile tehtnega in poglobljenega odgovora na osnovno vprašanje o izviru junaka. V resnici tudi niso bile tako vsaka sebi, saj se domnevni enotni izvir, pa naj bo v Babiloniji ali Indiji, in selitve ne izključujejo, slednje še posebej govorijo v prid enotnosti človeškega mišljenja. V njem morajo obstajati nekakšen »starodaven prototip« in splošna gibala (Rank 1914: 5, 8), ki niso na delu le, ko gre za mitologijo, temveč tudi pri drugih kulturnih fenomenih. Rank je bil prepričan, da zahtevajo psihološko obravnavo, ki more edina pojasniti značaj univerzalije. Navdih in izhodišče je našel v Freudovi *Interpretaciji sanj* (1899/1900) in tam obravnavani Ojdipovi zgodbi; to je nato primerjal z zgodbami/miti drugih junakov,⁷ ki izražajo »uresničitev želje iz našega otroštva« in so »sanje množic ljudi« (nav. delo: 9). Za razloček od »klasičnih« mitologov in njihovih naravnih, astralnih interpretacij mitov o junakih, je njihov izvir postavil v človeško imaginacijo (fantazijo, domišljijo), njihov transfer v območje nebeškega pa je imel le za sekundaren (nav. delo: 10). V povzeti psihoanalitični interpretaciji mitov je zarisal zemeljsko rojstvo in življenjske poti junakov, povezane s travmami in fantazijami zgodnjega otroštva.⁸

Tudi poznejši raziskovalci junakov, posebej mitoloških in zgodovinskih, a tudi folklornih, so bili posebej pozorni na njihove vzorčne življenjske poti. Lord Raglan (1934, 1936), ki se je prav tako kakor Rank spoprijel z Ojdipovo zgodbo, je opazil izjemno podobnost dogodkov s tistimi pri Tezeju in Romulu ter številnih drugih grških tradicijskih junakih.⁹ Vzorčno pot je opisal z 22-imi značilnostmi,¹⁰

7 V drugem poglavju (Krog junakov) je razčlenil rojstvo in življenjske poti babilonskega Sargona, Mojzesa, hindujskega Karme, grških antičnih junakov Ojdipa, Parisa, Telefa, perzijskega Kira, Tristana, Romula, Herkula, Jezusa, nordijskega Siegfrieda in Lohengrina.

8 Rank je to pot povzel takole: Junak je otrok uglednih staršev, navadno kraljevi sin. Pred rojstvom nastopi sanjska ali oraklova prerokba, ki svari pred njegovim rojstvom. Po rojstvu je izpostavljen, npr. prepuščen vodi, najdejo ga živali ali ljudje, doji ga živalska samica ali preprosta ženska. Ko odraste, najde svoje prave starše, se na eni strani maščuje očetu in na drugi proslavi z izjemnimi deli, da je poslej deležen uglednega položaja in časti (Rank 2014: 65). – V sodobni psihoanalitični interpretaciji »življenjska zgodba heroja spominja na življenjsko zgodbo ali fantazijo narcistično strukturirane osebnosti« (Huzjan 2016: 2014).

9 Poleg tradicijskih junakov, o katerih je zgoščeno pisal leta 1934, je v knjigi (1936) v posebnih poglavjih obravnaval še junake v mitu in drami.

10 1. Mati je kraljevska devica, 2. oče je kralj in 3. pogosto bližnji materin sorodnik, vendar 4. so okoliščine spočetja nenavadne in 5. velja tudi za sončevega sina. 6. Ob rojstvu pogosto pride do poskusa, da bi ga oče umoril, vendar je 7. skrivaj rešen in 8. ga kje daleč vzredijo nadomestni starši. 9. O njegovem otroštvu se malo ve, vendar 10., ko odraste, se vrne ali se napoti k svojemu prihodnjemu kraljestvu. 11. Po zmagi nad kraljem in/ali velikanom, zmajem ali divjo zverjo se 12. poroči s princeso, pogosto hčerko svojih prednikov, in 13. postane kralj, 14. vlada, 15. postavlja zakone, vendar 16. pozneje zgubi naklonjenost bogov in/ali podanikov, 17. je vržen s prestola in izgnan. 18. Skrivnost

ki mit povezujejo z ritualnimi mejniki – rojstvom, odraslostjo (zavzetjem prestola) in smrtjo (Raglan 1934: 220–1). Pozneje je primerjalni mitolog Joseph Campbell (2007) v popularnem delu *Junak tisočerihih obrazov* takšen »monomit« o junakovi poti in dogodivščinah strnil v odhod (ločitev), iniciacijo in vrnitev, pri čemer se je oprl na pot posameznika, kakor jo je Arnold van Gennep zarisal z obredi prehoda, označenimi s preskušnjami in žrtvovanji, in na dejstvo, da so podobnosti utemeljene na nezavednih arhetipih, kakor je menil Carl Gustav Jung (2002 [1964]). Jung, ki se je prav tako sprva navdihoval pri Sigmundu Freudu, je v junakovi poti videl razvoj posameznikove egozavesti oziroma analogijo razvojnih stopenj človekove osebnosti (Huzjan 2016: 205). Campbell je vrnitev k raziskavam mitov in junakov povezal z novodobnim poudarkom na sebstvu (Graham in Kennedy White 2016: xxiii).

Junak se odpravi iz vsakdanjega sveta na področje nadnaravnih čudes, kjer srečuje pravljicne sile in izbojuje odločilno zmago, nato pa se iz skrivnostne dogodivščine vrne obdarjen z močjo, da pomaga soljudem. (Campbell 2007: 48)

Junaka torej konstituirajo izjemna pot in izjemna dejanja. Če junakov trajektorij razumemo v duhu individualne in socialne psihologije ali, po Jungu, kot arhetipski vzorec, v katerem so pojavljanje značajev, zapletov in motivov dokaz za nekakšen vrstni spomin oziroma kolektivni vtis ali pečat, gre pozornost ob sami poti nameniti še njihovim »junaškim« dejanjem, ki sploh omogočajo, da se nekoga kvalificira za junaka.

V življenju so pomembni delovanje in njihovi učinki. Podobno so ugotavljali preučevalci literatov, ki so postali kulturni svetniki, in v teoretskem pogledu ločili najprej dve ravni obravnave – *vita* in *cultus*, pri čemer se »prva nanaša na posameznikove potenciale za kanonizacijo, torej na tisto, kar je ta sam prispeval (zavestno ali ne) k dejstvu, da bo nekoč mogel biti izbran, se druga nanaša na kanonizacijo v ožjem smislu – dejavnosti drugih akterjev socialnega omrežja, ki usmerja zapletene procese kolektivnega spominjanja« (Dović 2016b: 24). Tako tudi za junake velja, da se ustvarjajo v prepleteni mreži socialne

no umre, 19. navadno na vrhu gore. 20. Njegovi otroci, če jih sploh ima, ga ne nasledijo. 21. Njegovo truplo ni pokopano, vendar 22. ima kljub temu več grobov (Raglan 1934: 212–3). Povzeto: nenavadne okoliščine rojstva, kraljevsko sorodstvo, poskus umora ob rojstvu, zmaga nad kraljem/zmajem/zverjo, prevzem oblasti, skrivnostna smrt, eno ali več svetih krajev pokopa.

receptije izjemnih dejanj. Iz modela obravnave kulturnih svetnikov¹¹ je pomembno še izhodišče, da obravnava življenja (*vita*)

ne pomeni vsakršnega biografskega angažmaja, temveč se mora usmeriti k tistim elementom biografskega arzenala, ki imajo razlagalni potencial v zvezi s posameznikovo izberljivostjo. [...] med kaotičnimi nitmi posameznega 'življenja' je treba izdvojiti tiste, ki so prek zapletenih postopkov interpretiranja, prilaščanja in včasih tudi izmišljanja postale referenčne za kanonizacijo. (Dović 2016b: 24)

Analitično so v posameznikovem življenju, tj. življenju bodočega kulturnega svetnika, naslednji potenciali: *persona* (potenciali, vezani na osebnosti), *enigma* (potenciali, vezani na transgresije), *opera* (potenciali, vezani na vsebino del) in *acta* (potenciali, vezani na kulturne dosežke) (nav. delo: 25–9).

Te potencialne zlahka razberemo tudi pri obravnavi junakov. Iz literarnoteoretskih premislekov pa je uporabna še analogija o »kulturni svetnikov« in »kulturnih svetnikih« (Habjan 2016), pri čemer, po Maxu Webru, prvi delo podrejajo življenju, drugi pa življenje delu (nav. delo: 45, 47). Slednji nas, za potrebe obravnavane teme, pripeljejo na eni strani k pojmu »kulturni junaki«, ki so »popularni liki prvotne folklore, tj. junaki, ki ljudem prinašajo prvine kulture in obenem nastopajo kot demiurgi« (Meletinski 2001a [1958]: 5), in na drugi k posvetnim svetnikom in junakom – slavnim osebnostim, ki prav tako, četudi z nekoliko drugačnimi učinki vsaj del svojega življenja podredijo delu. Vsi so namreč izmerjeni prav po *delu*, bodisi da je in ostaja veličastno ali pa se takšno zdi zgolj za kratek čas, hipno slavo.

To izhodišče v ospredje postavlja performativne aspekte, ki pomagajo osvetliti tipologijo junakov in njihovih junaštev. Kakor velja za splošno definicijo junaka, se tipologije razlikujejo posebej glede na to, kdo jih (je) postavi(l), s stališča katerega polja vednosti, katero področje junakovega/človekovega dejanja (je) upošteva(l), itn.

Naj bo za zgled iz 19. stoletja že omenjeno Carlyleovo delo, v katerem je ta škotski matematik, filozof, kulturni zgodovinar, prevajalec in družbeni kritik v šestih predavanjih junake razvrstil na bogove (Odin), preroke (Jezus, Mojzes), pesnike (Dante Alighieri, William Shakespeare), duhovnike (Martin Luther), pisce (Jean-Jacques Rousseau, Samuel

11 V tem primeru gre za »umrle pesnike, pisatelje ter druge umetnike in intelektualce, ki so kot utelešenja določenih družbenih idealov postali figure kulturnega spomina svojih nacionalnih (ali regionalnih) kultur in pri tem privzemali družbene vloge, tradicionalno rezervirane za vladarje in svetnike« (Dović 2016a: 11).

Jackson, Robert Burns) in kralje (Oliver Cromwell, Napoleon Bonaparte). Njihovo delovanje je obravnaval z literarnega, zgodovinskega in političnega aspekta v trdnem prepričanju, da so »veliki možje« ustvarjalci svetovne zgodovine.¹² So pa tudi spodbujevalci junaških instinktov pri drugih, da bi se zlili k prizadevanjem za red, hierarhijo, harmonijo, lepoto in pravičnost. Zaradi tega je treba častiti kvalitete, ki jih izžarevajo junaki, njihovo globoko razumevanje božanskosti stvarstva, pogum za iskanje resnice o sebi in svojem odnosu do sveta, obdarjenost z intelektualno močjo, smiselne in iskrene motive, s katerimi si pridobijo zaupanje in lojalnost, da osebni dosežki postanejo kolektivni, in vizijo, da se človekove zmožnosti uresničijo v dobrih delih. Carlyle je pri teh izjemnih posameznikih, vodjih svojega ljudstva in utemeljiteljih vere, vrhunskih umetniških ustvarjalcih kot izjemne poudaril lastnosti, povezane s predirnostjo intelekta, močjo uma, vpogleda, vizije in ciljev delovanja. Junak je »eksemplarični mislec in aktivist« (Sorensen 2013: 12). In to je vse, kar je Carlyle pogrešal v svoji družbi, prežeti z učinki industrializacije, mehanizacije in liberalne ekonomije.

Junaki so usmerjeni k skupnemu. Vidijo se povezani in odgovorni za tiste okrog sebe. To počnejo, ker se spomnijo, kako je bilo biti povsem navaden, saj niso bili *rojeni* junaki, marveč so to postali postopoma, v času. Iz teh razlogov naj se raziskovanje narave junakov ne začne s poskusom kar takoj na začetku določiti bistveno »junaško« jedro, temveč s preučitvijo okoliščin, ki obdajajo junakovo zgodovinsko ozadje in vzgojo. (Flescher 2003: 110, nav. v Sorensen 2013: 16)

Carlyleovi junaki sodijo v kategorijo t. i. zgodovinskih junakov, velikih mož, ki so navdihovali njihove interprete, skladno z razumevanjem koncepta zgodovine. V 19. stoletju je bilo historiografiji velikih mož še tuje vprašanje ideoloških implikacij moči in kulta posameznika, s katerimi je mogoče nenehno preinterpretirati pretekla dejanja in dosežke posameznikov.¹³

12 T. i. »teorija velikih mož«, popularna v zgodovinospisju 19. stoletja, je bila deležna ambivalentne sočasne in poznejše recepcije. Pri tem pa je treba opozoriti, da je nastala v času prevlade utilitarizma v angleški družbi, v kateri je Carlyle opazil popolno erozijo morale, brezbriznost do vsega, kar presega materialni napredek, in duhovno paralizirano (več o tem glej Sorensen 2013). – Vzporednico ji najdemo v ustvarjanju »velmož«, kulturnih svetnikov in drugih junakov kot enem temeljnih kamnov nacionalizma v 19. stoletju, tudi na Slovenskem, le da gre za drugačne okoliščine in motive.

13 Kljub Carlyleovi kontroverzni ideološki in politični poziciji (podrobneje o tem Sorensen 2013) je pomembno opozorilo Raymonda Williamsa (1958: 83), da je Carlyleova knjiga o junakih prelomna točka, ki je napovedala odmik od socialnih premislekov k ukvarjanju z osebno močjo; ta je postala osredje sodobnih razprav o politični moči in totalitarnih političnih vodjih in režimih, utemeljenih na kultu osebnosti.

V antropologiji, etnologiji in folkloristiki so bili od njihovih disciplinarnih začetkov v ospredju drugačni junaki, drugačni po tem, da so se pogosto rojevali »od spodaj« in živeli v vsakdanjem svetu »preprostih« ljudi, v katerem so pomagali razlagati, urejati in osmišljati njihovo dnevno življenje. In – kar je najpomembnejše – njihova izjemnost se je ohranila v pripovednem in pesniškem ustnem in zapisanem, tudi likovno upodobljenem izročilu. »Zapis« v različnih žanrih folklore in literature je že v 19. stoletju spodbudil ne le raziskovalno zvedavost, temveč tudi popularizacijo, pogosto v vzgojni in politični funkciji. Prav specifičnost junakov – namreč, da se v njih zelo pogosto prepletajo mitološki, zgodovinski, pravljичni, svetniški liki in osebnosti – ponuja snov za številne, specifično zainteresirane interpretacije, hkrati pa se izmika postavitvi kake pregledne tipologije.

Ne glede na izvir junaka je mogoče povzeti dejanja, ki so v izročilu o junaštvi posebej v ospredju. Kaj bi torej – poleg izjemnih »kvalitet« (nekatero duhovne so bile omenjene v zvezi s Carlyleovo obravnavo) lahko sodilo v slovnico junaštva?

Na začetku kulture so njeni ustvarjalci, t. i. kulturni junaki, ohranjeni v mitih in junaških epih številnih družb, ki »zgoščajo človeško izkušnjo, prenašajo dosežke človeške misli in dela v mitično preteklost [...] v svojevrstni obliki idealizirajo človekovo ustvarjalno dejavnost in samoiniciativo.« Kulturni junak ni bog, v boga stvarnika se lahko razvije, večinoma pa ne; spremeni se »v ljudski epski lik, v prvo literarno-folklorno osebo« (Meletinski 2001a: 7). Njihova dela so naredila svet, kakršen je:

oblikujejo današnji relief kraja, nadzorujejo pravilno menjavanje plime in oseke, letnih časov, ustvarjajo sonce, mesec in zvezde, prinašajo ogenj in sladko vodo, namenjajo človeku za hrano take ali drugačne rastline ali živali, učijo človeka različnih načinov lova in obdelovanja zemlje, izumljajo delovna orodja, uvajajo delitve na totemske skupine, rodove, zakonske razrede, postavljajo pravila obnašanja, navade in obrede. Kulturni junaki so prvi ljudje in obenem stvarniki ali »vzgojitelji« ljudi. Ko končajo svoje delo, odidejo pod zemljo ali na nebo, kjer se spremenijo v zvezde, ali odplujejo na brezmejni ocean. (Meletinski 2001a: 8–9)

Izročilo o kulturnih junakih - demiurghih, ki so akterji podreditve in udomačitve narave, torej slavi človeško ustvarjalnost kot temelj kulture, moč obvladovanja narave¹⁴ in smotrnost delovanja v dobro

14 V tem smislu so miti o kulturnih junakih »na svoj način 'zgodovinski', v njih odsevajo spomini na stvarne iznajdbe in odritja, so velikanska izkušnja človeštva« (Meletinski

ljudi, za katere se junak celo žrtvuje kakor Prometej kot prototip kulturnega junaka. Demiurg je svobodni iniciator, videc in razsvetljevalec, a naredi tudi kaj moralno nespodobnega (kaj ukrade, na primer), kar mu je spregledano, kakor velja splošno za takšne ali drugačne zdrse junakov, zlasti očitne pri triksterjih, ki so prebrisani, sleparski, spletarski, zvijačni. Na predreligiozno, nebožansko naravo junaka pa kaže tudi motiv borilca z bogom (nav. delo: 16).

Blizu recepciji kulturnih junakov so pravljичni junaki, saj se »'prvotne' pravljice [...] še same niso dokončno osamosvojile od mitov in mitologiziranih 'bajk', iz katerih navsezadnje generično izhajajo« (Meletinski 2001b: 33), zato so kot posebna vrsta ali podžanr poimenovane »mitološke pravljice«. Podobno kakor mitološki so tudi pravljичni junaki altruistični in plemeniti, vendar v primerjavi s prvimi delujejo v ožjem krogu (nav. delo: 40), njihova demitologizacija pa se »pogosto dopolnjuje z izrazito družbeno izpostavljenim junakom, ki je nesrečen, preganjan in ponižan predstavnik družine, rodu, vasi« in sam brez čarnih moči; te pridobi naknadno, z zaščito, preskusi ipd. (nav. delo: 41). V pravljici kot specifičnem žanru nastopajo raznovrstne osebe/junaki, ki so v pravljичni slovnici, po ugotovitvah Vladimirja J. Proppa (2005 [1928]), spremenljivke, njihova dejanja ali funkcije/vloge pa so stalnice, četudi se način izvedbe razlikuje (nav. delo: 34), ali pa se različne funkcije izpolnjujejo na enak način (nav. delo: 77). Primarna tema so dejanja ali funkcije likov oziroma »kaj« liki delajo;¹⁵ njihovo delovanje strukturira pravljичno dogajanje od izhodišča k srečnemu koncu. Propp jih je na primeru »čudežnih« pravljic strnil v 31 funkcij,¹⁶ ki jih v določenih krogih opravlja sedem izvajalcev: škodljivcev, darovalec, pomočnik, cesarična in njen oče, pošiljatelj, junak in lažni junak (nav. delo: 93–4).

Že omenjene in druge raziskave (med strukturalisti še Claude Lévi-Strauss, ki je razbiral globinske strukture kulturnih pomenov, kakor se v dvojiških nasprotjih konstituirajo v menjavi dobrin, žena in besed), vključno s historično-geografsko usmeritvijo (Anti

2001a: 10). Podobne odslkave je mogoče najti tudi v pravljicah, ki podobno kakor mit velja za »izmišljeni«, vendar umetniški žanr (o tem glej Kropej 1995; Meletinski 2001b [1970]), ki je zgodovinsko mlajši.

15 To seveda ni vsakršno dejanje, temveč takšno, »ki je pogojeno z njegovim pomenom za razvoj dogajanja« (Propp 2005: 35).

16 Odhod, prepoved, kršitev, poizvedovanje, izdaja, prevara, pomagaštvo, škodovanje, manko, posredništvo, začetek odpora, odprava, prva darovalčeva funkcija, junakov odziv, podelitev ali prejem čudežnega sredstva, premik na kraj namere / vodenje, spopad, označitev / zaznamovanje, zmaga, premostitev prvotne nesreče/zapolnitev manka, vrnitev, zasledovanje / pogon, rešitev, prihod brez prepoznavne, neutemeljene zahteve, težka naloga, razrešitev, prepoznavna, razkrinkanje, preobrazba, kazen, poroka.

Aarne, Stith Thompson), osredinjeno na klasifikacijo pripovednih motivov, so prispevale ogromno dragocenega gradiva in premislekov tako o izvirih kakor značilnostih junaštva, manj pa odgovarjajo na vprašanje recepcije.

Na značilnosti tako recepcije kakor ljudskih ali folklornih junakov je v krajši razpravi leta 1949 opozoril Orrin E. Klapp, ki je v veličastnem junaškem zboru poleg mitoloških in legendarnih junakov uvodoma omenil čisto navadne razbojnike in vojaške voditelje, v sklepu pa sodobne ameriške popularne junake. Prvi so, po sloviti raziskavi Roberta Redfielda o mehiški vasi Tepoztlán (1930), v lokalnih kultih pridobili svetniškemu podoben status: bili so opevani v pesmih in legendah, njihovi grobovi so postali romarski kraji, zanje je mogoče reči, da so sekularni svetniki, ne le zaradi izrazito vernakularnega izvira, temveč zato, ker jih je ta kanoniziral v ritualih.¹⁷ Pripovedi o njih pa so takšne, da vstopajo v vzorec splošnejšega »junaškega lika«, primerljivega, na primer, s kraljem Arturjem in Robinom Hoodom, četudi so produkt specifičnega zgodovinskega, prostorskega in družbenega ozadja. V ta vzorec se uvrščajo junaki zmagovalci (izjemno močni, praviloma nepremagljivi in neranljivi), ki se preskušajo v bojih in tekmah, uspešno – pogosto z nadčloveško ali celo čarno močjo – prestanejo vse preskuse in izzive, so nezadržni iskalci. Posebni vrsti so prebrisani junaki, pri katerih zvitost in iznajdljivost nadomestita dejstvo, da so kdaj pa kdaj fizično šibkejši, in neobetavni junaki, ki so sprva nesrečni, revni ali nepoznani, pa naposled dosežejo uspeh, najpogosteje po sreči, s čudežno pomočjo ali, preprosto, s trdim delom (Klapp 1949: 19–20). Omenjeni junaki utelešajo predvsem individualne aspiracije, poudarjen je osebni uspeh. Druga vrsta pa so »altruistični« junaki, ki delujejo v dobro skupnosti, tudi če so zaradi tega žrtve in mučeniki. Mednje sodijo branitelji in rešitelji pred človeškimi ali čudežnimi sovražniki (tudi speči junaki, ki bodo nekoč rešili svoje ljudstvo), dobrodelneži (dobrosrčno pomagajo pomoči potrebnim in revnim – takšen je, na primer, Miklavž; kot posebno vrsto teh je mogoče razumeti tudi kulturne junake), mučeniki in žrtve po lastni volji ali tuji zahrbtnosti. Vsem pa je skupno, da imajo sovražnika (nav. delo: 21–2), ki je posebne vrste ljudski junak. Ta par v poenostavljeni, »ljudski« obliki pooseblja dobro in zlo v človeških odnosih.

17 Ritualne so v teh primerih forme slavljenja (*celeber*), »ki se ne nanašajo le na slavo, temveč na trenutek, ko množica slavi, povečuje in razglašča junaka za boga. Poleg slave je osnovno merilo, da ima trajen vpliv na skupnost; tj., da skupina vznikne v skupnosti, ki pozna njegov ali njen značaj, [...] in prevede spoštovanje v dejanja. To je, da je spoštovanje ujeto v dejanja, imenovana kult« (Povedák 2014: 8), katerega izraz so, na primer, tudi t. i. sekularna romanja (o tem več Margry 2008).

Klapp je z omembo lokalnih junakov in popularnih osebnosti sredi prejšnjega stoletja napovedal široko razumevanje fenomena folklorni junak, skladno s konceptom ameriške antropologije in folkloristike, ki sta drugače in prej kakor folkloristika v kontinentalni Evropi širili problematiko svojega raziskovanja. Sodobne raziskave, zdaj tudi v Evropi, upoštevajo, da so

folklorni junaki produkt križanja neformalnih ustnih izročil in drugih kulturnih oblik. [...] obstaja nenehni dvosmerni promet med ustnim izročilom in literaturo, množičnimi mediji in kulturnimi oblikami, kakršni so film, televizija in splet. Proces, ki variirajo od kraja do kraja in od časa do časa, pa vendar nakazujejo poudarke na razmeroma omejeno število priljubljenih junaških tipov ali kategorij. (Seal in Kennedy White 2016: xxi)

Kljub znanstvenemu skepticizmu, ki se nanaša tako na univerzalistične kakor partikularistične obravnave junakov,¹⁸ Graham Seal in Kim Kennedy White, urednika zbirke folklornih junakov in junakinj po svetu, ob tem vnovič opozarjata na problematiko univerzalnega in partikularnega v fenomenu junaštva kakor tudi pri pogledih raziskovalcev. Čeprav najpogosteje ni mogoče trditi, da določen junak pripada izključno določnemu ljudstvu ali kulturi, se vendar ob nekaterih junakih in/ali junaških tipih pogosto pomisli na prav določeno deželo ali kulturo.¹⁹ Poleg tega je mogoče enega junaka uvrstiti v več tipov, saj je »skupna poteza ljudskega junaštva njegov mnogovrstni značaj« (Seal in Kennedy White 2016: xviii).

Dileme univerzalističnega pristopa so v zadnjem času nekoliko utišane v prid obvladljivejšemu kulturološkemu pristopu, ki je naklonjen raziskavam folklorne v posebnostih časa, prostora, družbenih in zgodovinskih okoliščin v obliki monografskih študij, ki so tudi sicer že desetletja značilne za folkloristiko. Kljub temu ostaja izziv, kako

18 Prvim se očita, da zanemarjajo kulturne, zgodovinske in socialne posebnosti, v katerih se rojevajo junaki, ob njih pa tudi nenehno spremenljivost, prilagajanje vsakokratnim okoliščinam; drugim pa, da se v prid mikroraziskavam izogibajo posplošujočim odgovorom. Kakor na drugih področjih raziskav je pač tudi tu potrebna uravnoteženost oziroma nenehno kroženje med posamičnim in splošnim.

19 Tipičen zgled za to je v slovenskem obzorju lik Kralja Matjaža. Mednarodno razširjenemu motiva spečega vladarja so v slovenskem izročilu dodani še »drugi« dokazi, na primer odtis kopita njegovega konja v skali, ruševine gradu, kjer naj bi živel. »Prav ta navidezna povezanost s slovenskim okoljem in določenim časovnim obdobjem, a hkrati še globoko zakoreninjena v mitičnem pojmovanju krožnega časa, je poleg vzgojne in narodnobuditeljske vsebine pripeljala do tega, da je Kralj Matjaž postal simbol slovenske sambitnosti, to, kar je 'zares naše'. Takšni junaki se nam pač ne morejo odtujiti. Ker so prilagodljivi novim razmeram, pod svojo kožo pa ostajajo 'stari', so še kako živi tudi v našem današnjem okolju« (Šmitek 2005: 5).

osmisлити to, kar se zdi pomembna razsežnost človeške izkušnje: kaj je pomen, namen ljudskih oziroma folklornih junakov.

Ob tem že sama razmejitev folklornih junakov od drugih junakov ni preprosta. Skladno s konceptom sodobne folkloristike pa je vendar mogoče reči, da gre v prvi vrsti za tiste, ki živijo v folklori kot skupku neformalnih izrazov in praks družbenih skupin, ki kažejo močan občutek identitete in skupnosti, tj. skupin, ki so jih ameriški raziskovalci poimenovali *folk groups*.²⁰ K folklornim junakom bi torej prišteli

legendarne in historične like, ki se pojavljajo v ljudskih pravljicah, pesmih in drugih oblikah ljudskega izražanja in praks, vključno s šegami, verovanji, govorom, kakor tudi v pravljicah kot sodobnih predelavah tega žanra, ki ga ponavadi imenujemo »čudežna« ali »magična« pravljica. (Seal in Kennedy White 2016: xix)

Od mitoloških likov, zbranih v številnih zbirkah mitologije, bogov, epskih junakov, svetnikov, opisanih v hagiografijah, sodijo v kategorijo folklornega le tisti, ki nastopajo tudi v folklori. Poseben pridržek velja za slavne osebnosti – politike, športnike, zvezdnike, popularne ikone in druge, ne zaradi tega, ker si ne bi zaslužili priznanja, temveč predvsem zaradi tega, ker večinoma ne preživijo generacije, ki jih slavi, in posebej, ker se ne pojavljajo v folklornih izrazih ali le izjemoma, začasno. To seveda ne pomeni, da bi se odpovedali takšnim obravnavam: četudi morda sodijo bolj v območje popularne kulture, pa je nujno znova opozoriti na prepletenost in vzajemno prežetost fenomenov iz folklore, literature, umetnosti, filma, televizije, popularne glasbe in svetovnega spleta; vsega tega ne gre spregledati, če želimo razumeti kompleksne procese, v katerih nastajajo in se obnavljajo folklorni junaki.

Rdeča nit ali stalni dejavnik pripovedi o junakih, ki so ga zaznale zelo različno usmerjene interpretacije, je boj, ki se kaže v različnih oblikah: junak premaguje ovire in težave, se spoprijema s sovražniki, pošastmi, strahovi in močmi, ki ga presegajo. Večinoma zmaga, včasih pa tudi ne. Tudi ni nujno, da zgodbe o junakih ustvarjata zmaga ali poraz; zadošča junakova želja, pripravljenost, poskus,

da bi premagal moči, večje od njega in v bistvu večje od vseh nas. To je pomemben razlog, zakaj je toliko junakov: predstavljajo naše lastne strahove in negotovosti in ponujajo nadomestni izraz, kako bi se radi

20 V tej opredelitvi danes nekateri folkloristi ne vidijo več analitične moči in jo zamenjujejo s tem, kar je Richard Bauman (1972) poimenoval »družbena osnova« in kar služi neposredni raziskovalni rabi – iskanju »neposredne in empirične« povezave med ljudstvom in 'znanjem' (Noyes 2012: 14).

spoprijeli z našimi lastnimi problemi, tako osebnimi kakor skupnimi. Ni pomembno, ali so ljudski junaki upodobljeni kot gospodje in dame ali ponižni podeželani in ali premagujejo kače, velikane ali druge pošasti. Pod površinami značajev, zapletov in zgodb so splošne globoke strukture pripovedi in pesmi, ponavljajoči se motivi konfliktov in soočenj. Pripovedovalci in pevci izbirajo iz starodavnega spiska motivov, jih sestavljajo in preurejajo v zgodbe, ki se nenehno spreminjajo, da bi lahko odgovorile na nove in drugačne okoliščine, v bistvu pa ostajajo čvrste skozi stoletja, celine in kulture. (Seal in Kennedy White 2016: xxvi).

Za uresničitev junakovih aspiracij so ponavadi naštetje lastnosti in značilnosti, ki pripomorejo k junaškemu dejanju; to so predvsem fizična moč, bistrost, vztrajnost, sreča, čar, modrost, pomoč drugim, pravičnost, zvitost, pogum, moč, laž, neumnost (nav. delo: xxi–xxii). Iz naštetega je razvidno, da ne gre v strogem smislu izključno za »pozitivne« lastnosti, temveč vsakršne, ki prispevajo k dobremu učinku, srečnemu koncu. Najizrazitejše je to pri razbojnikih, ki preskušajo in/ali kršijo zakon, da izravnava nepravičnost, pri maščevalcih, izobčencih. Isti junak v sebi pogosto uteleša ene in druge. Da kljub moralno manj sprejemljivemu ravnanju zasede mesto med junaki, je najtesneje povezano z merili geografsko, časovno in družbeno definirane kulturne dopustnosti (kaj je prav, kaj je normalno, sprejemljivo, prepovedano itn.) in vrednotenja posamične »vrline«. ²¹ Tudi to pritrjuje ugotovitvi, da junaška dejanja presevajo ambivalence vsakdanjega življenja »navadnih« ljudi in da so v resnici tudi tu stereotipi o dobrem in slabem, belem in črnem postavljeni na pogosto tanke in zabrisane ločnice med plemenitim in zavržnim. Zaradi tega so številnim junakom skupne nekakšna nejasnost, nedvoumnost in protislovnost, ker se pogosto znajdejo na dveh straneh prepada, da so posredniki med konflikti družbenih skupin, med dobrim in zlim, pravilnim in napačnim, legalnim in ilegalnim ali preprosto med mogočim in nemogočim. Po Lotmanu se gibljejo med dvema semantičnima poljema, med njima je meja, ki je ovira in jo delovalci – junaki prestopijo (Lotman 2010 [1970]: 304). So liminalne figure, ujeti med tekmiške aspekte kulture. Tako naseljujejo tudi nenavadne in nejasne kulturne prostore, kjer so »normalna« pravila ukinjena, kar junakom omogoča, »da so junaški – tj., takšni kakor mi, ampak boljši...« Prečkanje normalnih robov, mej, ločnic in kršenje pravil vsakdanjega ravnanja in pričakovanj v družbah, ki jih

21 Na tem mestu zgolj opozarjam na distinkcijo med moralnim in etičnim dejanjem, pri čemer je samo drugo pravo junaško dejanje, ker je dejanje iz dolžnosti (glej Huzjan 2016: 15–6). Ali, kakor je nekoč izjavil Bob Dylan: »Mislim, da je junak tisti, ki razume stopnjo odgovornosti, ki jo prinaša njegova svoboda.«

slavijo, je posledica napetosti, ki so produkt političnih, ekonomskih in drugih razmerij moči (Seal in Kennedy White 2016: xxix), in njihova problematizacija.

»NI JUNAKOV BREZ OBČINSTVA«²²

Ob uvodoma nakazani analogiji s kanonizacijo kulturnih svetnikov (Dović 2016b: 25) lahko povzamemo uporabnost analitične poti po osi življenje junakov (*vitae*)–junaški kult (*cultus*)–učinki (*effectus*). Pri življenju junakov imamo opraviti s potenciali, ki so vezani na nanizane splošne in specifične značilnosti junakov, tj. moč, modrost, plemenitost itn. (*personae*), potenciala, ki so vezani na transgresije, v našem primeru, na primer, prečkanje mej (*aenigma*), s konkretnimi junaškimi dejanji – zmagami, dobrimi deli (*opera*),²³ nekoliko s pridržki tudi s potenciali, ki so vezani na kulturne dosežke v antropološkem pomenu (kulturni junaki, zgodovinski junaki). V zvezi s kultom, ki ga sestavljata produkcija in reprodukcija junaškega statusa, so miti in kulti junakov nastajali in nastajajo na zapletene načine, v tokovih tradicije, tj. procesov memorializacije, posredovanja in transformacije izročila v različnih medijih, znanstvenem raziskovanju, različnih oblikah širjenja, prilaščanja in premikanja med mikrolokalno, nacionalno in mednarodno ravni. Junaka in junakov ne bi bilo brez kulturnega transferja. In, kar je v tem procesu najpomembnejše: ne bi jih bilo, če ne bi bilo skupnosti, ki »navadnemu« sopostavljajo »junaško«, se z junaki identificirajo, jih celo častijo, četudi včasih na sporne načine, jih naredijo za kolektivne (na primer, nacionalne ali celo svetovne) junake. Preboj v folklorno je v tem drugačen kakor ustalitev v literarni kulturi. Učinki pa so najtesneje povezani s potrebo po junakih. Junaki se rojevajo v človeškem svetu, v njegovih aspiracijah in stiskah, v vsakdanjem in preseganju vsakdanjega. Tudi literatura govori o tem, a njen učinek je posteriores, pri junakih pa konstitutiven in podlaga za kanonizacijo.

In kaj junake, poleg že omenjenega, družijo, da se ne pustijo izgnati iz človeškega življenja? Folkloristični odgovor je, da so izrazi o njih – ne glede kako jih osmišljamo – zakoreninjeni v imperativih izražanja skupnosti in komunikaciji in ne individualnih potrebah: prav

22 André Malraux.

23 V tem pogledu je »literarni« model koherentnejši, ker so *delo* stabilen element v analizi, medtem ko se ta v folklori pojavljajo v različicah, kar vpliva tako na recepcijo kakor na učinke.

soglasni pomen, ki jim ga skupine pripišejo ali pripisujejo, daje junakom trajni pomen. Ta pomen je vedno povezan s konkretnimi izkušnjami, zato ni nenavadno, da imajo pripovedi o njih tudi terapevtski pomen, kakor je na primeru pravljic pokazal Bruno Bettelheim (1999 [1976]), ali učinkujejo kot zarotitev proti temnim stranem življenja, kakor pravljice interpretira Jack Zipes.

Tako je mogoče pritrlditi sklepu, da gre pri slavljenju junakov navsezadnje za potrebo po ravnovesju. Ko se zgodbe o junakih vedno znova pripovedujejo, se pripovedovalci in poslušalci pogajajo o implicitnih neravnovesjih, ki so odsev neravnovesij v družbi, od koder izvirajo in ki jih nagovarjajo. Junaki jih včasih premagajo in uravnovesijo, kdaj drugič porušijo. To je tudi funkcija njihove pogosto dvojne narave, ki omogoča, da uresničujejo pomembno kulturno funkcijo, ko nenehno preprašujejo, kaj je prav in narobe, zakonito in nezakonito, kdo ima moč in kdo ne (Seal in Kennedy White 2016: xxxi–xxxii).

FOLKLORNI JUNAKI NA SLOVENSKEM IN V TEJ KNJIGI

Oznaka »folklorni« junak utegne biti s stališča različnih koncepcij folklore in folkloristike v slovenskem okolju morebiti sporna, a vendarle utemeljena v obzorju sodobne folkloristike. V raziskavah junakov in slavni osebno²⁴ so v tej kategoriji ob realnih zgodovinskih osebnostih, posebej tistih s priznano vlogo v graditvi in utrjevanju nacionalne identitete (glej, na primer, Jezernik 2013b, c; Fikfak 2014b; Jezernik in Slavec Gradišnik 2017), in ob sodobnih, večinoma instantskih zvezdnikih (Podjed 2016, 2019), mišljeni posebej imaginarni in resnični junaki, ki so poznani v literaturi, »klasični« folklori in tudi vsakdanjem življenju. Tako njihova junaštva kakor recepcijski procesi so drugačni kakor pri omenjenih znamenitih osebnostih, ki so se v nacionalnem okviru ustalile in ohranile, tudi s pomočjo znanosti in šolskega sistema, ali pri tistih, ki so morda vanj vstopile, pa ostale pozabljene, ali pri takšnih, ki so po bolj ali manj kratkotrajni medijski slavi preprosto izpuhtele, kakor se razpočijo milni mehurčki.

Kakor pri junakih na splošno tudi za preučevanje folklornih vejlja, da je disciplinarno odprto. To terja sama tematika, saj vse dozdašnje raziskave kažejo, da ti junaki nastajajo na podlagi mitoloških, zgodovinskih, verskih svetov in ne živijo le v folklori v klasičnem smislu,

24 Uvodoma omenjeni raziskovalni projekt *Heroji in slavne osebnosti v Sloveniji in Srednji Evropi* (ARRS, 2013–2017).

temveč tudi v literaturi, likovni umetnosti, medijih. Zaradi tega tudi v slovenskem primeru ni mogoče potegniti nedvoumnih ločnic med, na primer, zgodovinskim, mitološkim, literarnim, folklornim in še kakšnim junakom. Med folklorne junake se uvrščajo zlasti posamezniki, ki so vtisnjeni v katero od oblik folklornega izražanja ali več njih. Ali: »Ljudski junak ni zgodovinska osebnost, temveč podoba ali reprezentacija te osebe v folklori« (Seal in Kennedy White 2013: xxix). Analogno velja tudi za literarne junake, ki so se folklorizirali, ali svetnike, ki so se ljudem posebej priljubili. V drugi smeri pa so bili »pravi« ljudski junaki deležni literarizacije, vstopili so v film, na sodobna zabavna prizorišča in še kam. In zaradi tega postali morda še bolj folklorni.

Tudi junaki, ki živijo v slovenskem kulturnem obzorju, izražajo fond skupnih pripovednih elementov, razširjenih v tradicijah drugih časov in kulturnih okolij. V ljudskih pripovedih, pesmih, ritualih, v govoru in vsakdanjem življenju se najdejo mitološki motivi, zgodovinske reference, lokalno izročilo, ki je danes na razpolago vsakomur, da v njih najde navdih za kakšno posebno rabo. Reciklirajo se v literaturi in drugih umetniških praksah, v lokalni in nacionalni promociji, performativnih dogodkih, trženju itn.

Doslej so se etnologi in folkloristi s fenomenom junaštva ali njegovimi približki srečevali posebej pri raziskavah mitologije in verovanja (glej, na primer, Kelemina 1930; Goljevšček 1988; Ovsec 1991; Šmitek 1998, 2004, 2009; Kropelj 2008) in ljudske slovstvene ustvarjalnosti (Grafenauer 1943, 1951; Matičetov 1958, 1963; SLP 1. 1970; Jezernik 1979; Maily / Matičetov 1989; Stanonik 1993; Ovsec 1998; Šmitek 2005; Kropelj 2014) ter tudi šeg in praznovanj (Kuret 1965–71; Ovsec 1992, 2000; Bogataj 2011; Slavec Gradišnik 2014). Če v teh delih omenjene junake primerjamo z junaki, ki »ustvarjajo zgodovino« in so bili ali so zaradi tega deležni slave z vihranjem zastav (Rozman, Melik in Repe 1999), je skupina folklornih junakov v določenem smislu minorna; minorna v pomenu, da se jih je skoz sito časa in družbene cezure v sodobni imaginarij prebila tako rekoč peščica,²⁵

25 Kdo danes, na primer pozna junake iz knjižice Frana Hubada *Junaki iz leta 1889?* V Predgovoru »predragi mladini« opozori, kako »je že tekla kri Tvojih očetov za cesarja in za dom. Junaki so se borili zanj.« In nadaljuje: »Pa ne le na bojišči, tudi doma imamo mnogo, mnogo junakov, kajti nahajamo jih povsod, kjer spolnjujejo ljudje veselo in zvesto svojo dolžnost. Duhovnik, ki obiskuje kužne bolnike, kmet, ki obdeluje polje v potu svojega obraza, žena, ki daruje svoje življenje za svoje otroke, mala deklica in mal fantiček, ki se pripravljata s pridnim ukom za pozneje življenje, vsi, vsi so lahko junaki, če le spolnjujejo vestno in pridno svoje dolžnosti. – Takšnih vzgledov Ti ponujam tu. Beri jih, posnemaj junake.« (Hubad 1889: [5]). In v nadaljevanju sledi naslednji zbir: 1. Anton Usar, duhovnik junak; 2. Jožef Nadrah, prostak 17. polka; 3. Ivan Vukovič, grenadir 47. polka; 4. Matija Pavlin, trobec 9. lovskega polka; 5. Ivan Marinič, prostak 22. polka; 6. Korporal Suhanski, 7. polka; 7. Srčne Blejke; 8. Pešec France Lavrenčič reši svojemu stotniku živl-

na drugi strani pa se zaslužnim na različnih področjih javnega življenja v galeriji pomembnih v vsaki dobi pridružijo nova imena.

Premik iz pretekle osredinjenosti etnologije in folkloristike na skupnost, v kateri je bila posameznikova vloga obrobna ali sploh netematizirana, ob upoštevanju podmene, da si tudi skoz »okno« junakov in njihovih junaštev ogledujemo družbo in kulturo, postavlja in išče odgovor na vprašanje, kdo so bili junaki včasih manj drugič bolj diferenciranih skupnosti in njihovega vsakdanjega življenja. So bili to samo junaki, o katerih pripovedujejo bolj poznane ali tudi že raziskane zvrsti izročila? Ali sodijo v to kategorijo tudi lokalni junaki, ki zaradi omejenega dosega pomena svojih dejanj niso prišli v družbo »narodnih« junakov? Kaj se (je) mora(lo) zgoditi, da so nekateri dobili prostor med »narodnimi« junaki, da so v njej morebiti ostali ali pa so bili iz nje izbrisani ali ostali prezrti? (Slavec Gradišnik 2017)

Kakšni so bili in so načini spominjanja in (pre)drugačenja, razvidni npr. v pripovednem, pesniškem in drugem izročilu, v literaturi, postavljanju spomenikov, ritualnih praksah in sodobnem dediščinjenju? Poleg različnih »tipov«, kategorij junakov, ki so bili ali so udomačeni med različnimi skupinami, avtorice in avtorji v tej knjigi v ospredje postavljajo zlasti vprašanje recepcije, tj., kako se ti junaki vpisujejo v lokalno in nacionalno zgodovino, kako se njihove vloge in pomeni premeščajo, kaj se jim dodaja in odvzema, da ostajajo primerni utripanju časov in prostorov.

V tej knjigi od »slovenskih« junakov nastopajo izbrani junaki in med njimi samo dve junakinji (Lepa Vida, Sveta Marija).²⁶ Njihov »značaj« je pisan – po tem, kako so nastali, po tem, kako so bile njihove vloge ustaljene in spremenljive, kako so se transformirale, v katerih okoljih so živeli in preživeli, in, naposled, tudi na kakšne načine jih je mogoče raziskovati.

jenje; 9. Junaška žena; 10. Fantje junaki (Po »Novicah«); 11. Jurče volkovom kos (Luka Jeran); 12. France Gornik iz Slovenskih Goric si zasluži sreberno svetinjo; 13. Korporala France Rostar in Karol Stoj 22. polka; 14. Jožef Lužar in Mihael Bihanec 47. polka; 15. Bitva pri Ajdovščini 6. septembra leta 394. po Kristu; 16. Boj v Bolški soteski leta 1797; 17. Turki pred Radgono; 18. Kako so pregnali Avstrijci l. 1813 Francoze s Trbiža; 19. Stornik Ignacij Medved (Po »Slov. gospodarji«); 20. Kako so napadli Avstrijci Ljubljano 27. junija 1809; 21. Boj pri Črnuškem mostu l. 1813; 22. Kako je ujel princ Evgen francoskega generala v njegovi lastni trdnjavi; 23. Matija Črnè in 17. polk pred Milanom l. 1848; 24. Kako je spodil stotnik Lazarić l. 1813 Francoze iz Istre.

26 Vprašanje, zakaj je tako, ni relevantno le za slovensko okolje, saj je v svetovnih kulturah opazna kanonizacija predvsem moških junakov, ne glede na pomembno vlogo žensk. Te seveda so, a se pojavljajo večinoma v obrobnih, stranskih, odvisnih, minornih vlogah. So neimenovane ljubljene, juansko rešene, velikokrat tudi pomagajo junaku, da zmaga. To marginalizacijo sodobni raziskovalci in posebej feministično usmerjene pisateljice in raziskovalke pripisujejo moški prevladi – vsepovsod in v vseh časih – in tudi do nedavna nesenzibiliziranemu branju te tematike.

Prvenstvo v knjigi ima Kralj Matjaž kot »slovenski« junak *par excellence*,²⁷ katerega figuro je danes mogoče ugledati v mnogoplastnosti mitoloških, zgodovinskih, epskih in pravljčnih, družbenih, literarnih in širših umetniških preoblekah. Matjaževsko izročilo v pripovedništvu podrobno analizira Monika Krojej Telban in ga primerja z izročilom o Petru Klepcu. Oba tradicijska junaka »sta postala element v graditvi narodne identitete, v kateri se zgoščajo tudi politična, družbena in ideološka pričakovanja. Identifikacije z junaki se tako prilagajajo družbenim potrebam in življenjskim razmeram, prav to pa jih tudi ohranja pri življenju« (Krojej Telban, v tej knjigi).

Božidar Jezernik na primeru Kralja Matjaža analizira ta proces, kakor se kaže hkrati v nacionalizaciji folklorne in folklorizaciji nacionalnega v 19. in 20. stoletju. Pod drobnogled postavi zgodbe iz »slavne« preteklosti, v časopisju izklesane z močjo domišljije za dnevnopolitično rabo. Bogato izročilo je dajalo snov za prelevitev mitološko-zgodovinske figure v očeta ali vodjo naroda. Gibalo nenehne reprodukcije mita o njem ponazarja navedek »Odkar ni več kralja Matjaža, tudi ni več pravice« (Jezernik, v tej knjigi).

Na vitalnost izročila o Kralju Matjažu in ob njem Lepi Vidi z drugačne raziskovalne perspektive pokaže Marjetka Golež Kaučič. Interpretirano gradivo je ubesedeno v pesmih, snovi sami – mitu rešitelja in hrepenenjskemu mitu – pa se približa z Jungovo podmeno o arhetipskem značaju moškega in ženske oziroma s konceptoma *animus* in *anima*, ki pomagata pri osvetlitvi njune kanonizacije. Na drugi strani pa imamo opraviti s transformacijo, katere učinek je demitizacija: to je sodobna prevedba Vidinega hrepenenja v slo po materialnem, pri Kralju Matjažu pa je »[s]emantiko preteklosti [...] zamenjala semantika nove države, ki ne potrebuje več rešitelja v mitološkem junaku, temveč le kapital« (Golež Kaučič, v tej knjigi).

V knjigi sta obravnavana še junaka lokalnega oziroma regionalnega izvira, v katerem sta ostala tudi trdno zakoreninjena do danes, hkrati pa sta bila povzdignjena na narodno in celo mednarodno raven.

Anja Moric in Ana Perinić Lewis namenjata pozornost Petru Klepcu, obmejnemu junaku, ki je postal junak z dvema domovinama in državljanstvom, ko se je v dolino zgornje Kolpe in Čabranke zarezala državna meja, četudi se je njegova transformacija zarisala že z začetki zbiranja in zapisovanja izročila o njem, ki »je del procesa ustvarjanja nacionalnih pripovedi, 'zapisovanja nacije'« (Moric in Perinić Lewis, v tej knjigi).

27 Glej 19. opombo.

To strategijo odlično ponazarja Martin Krpan, izvirno sicer literarni lik, splošno popularen in popularen tudi v znanosti, saj je navdihnil pester niz interpretacij. Milan Trobič, ki že leta na terenu tipa za njegovimi sledmi, se tokrat osredinja na Krpanov sindrom in na Krpana kot »vzornika« za vse, ki so se ali se gibljejo po vedno spolzki ločnici legalnega in legitimnega. Zaradi tega je – prek stereotipov o kmečkosti in ponižnosti Slovencev – avtorjev premislek o Krpanu nadvse aktualen. Tudi ko gre za njegovo fizično moč: pri tekmovanjih za naslov najmočnejšega Slovenca se je z leti pokazalo, da ta »le ni dovolj, da so tudi za to tekmovanje potrebni treningi, da sta ob moči potrebna še spretnost in nekaj pametnega razmisleka« (Trobič, v tej knjigi).

Regionalno najbolj omejen junak je bohinjski Kofčarjev Štefan. Marija Cvetek na podlagi živega in zapisanega ustnega izročila in literarizacij ugotavlja, da je bil hkrati posebnež, čudak in junak: fizično in duševno močan, pogumen, svobodomiseln, obrobnež zaradi nelojalnosti oblasti, preudaren, duhovit. Poglobljena obravnava pokaže, kako je v Bohinju bil, postajal in ostal junak, saj so o njem poznani biografski podatki, nato pa se je v več kot stoletju stkal »vzorec domišljijških prepletov z resničnim ozadjem« (Cvetek, v tej knjigi), pa tudi, da je izmišljeno, ki zapolni vrzeli, predstavljeno prepričljiveje kakor resnično zgodovinsko. To pritrjuje spoznanju, da folklor vedno premaga zgodovino.

Kako je ob vseh nanizanih značilnostih junakov najpogostejša vrлина moč, je predmet premisleka Saše Babič. Moč – tako fizična kakor psihična – »je lahko realna, lahko pa, s strani opazovalcev, tudi namišljena«, vsekakor pa je »[j]unak brez moči [...] nezamisljiv«. Manifestacije moči obravnava na primeru Petra Klepca, Martina Krpana in Kralja Matjaža in ugotavlja: »Fizično moč so uporabili predvsem v boju s tujcem ali 'drugim', medtem ko je pri vseh treh likih psihična moč uporabljena v boju z avtoriteto« (Babič, v tej knjigi).

Da se ljudje najbolj identificirajo s tistim, kar je povezano s skrbjo za preživetje v neposrednem življenjskem okolju, potrjuje tudi obravnava upodobitev junakov na panjskih končnicah. Bojana Rogelj Škafar ugotavlja, da so v tem primeru najpogostejši liki svetniki - zavetniki, med njimi pa na prvem mestu Sveta Marija v številnih ikonografskih različicah. Pojasnilo je v tem, da so svetniki »imeli izjemno mesto v simbolnem imaginariju večinskega prebivalstva. Bili so simbol mišljenja kmečkega človeka, prepričanega v pomen religioznega sveta, ki prežema posvetno življenje, in v moč svetnikov, ki pomagajo pri reševanju vsakdanjih tegob« (Rogelj Škafar, v tej knjigi).

Slovenski praznični koledar v decembru uravnavajo »trije dobri možje«, ki vsaj v očeh današnjih otrok veljajo za junake – Miklavž,

Božiček in dedek Mraz. Pojavitvi in uveljavitvi dedka Mraza po drugi svetovni vojni pozornost namenja Janez Bogataj, ki ugotavlja, da ga je povojna ideologija uspešno uveljavila kot nadomestek »klerikalnega Miklavža«, a se ji slednjega ni posrečilo izbrisati iz decembrskih praznovanj. Tradicija se preprosto upira administrativnim ukrepom.

Sklepno poglavje je namenjeno posebnim junakom – alpinistom. Jernej Habjan pokaže, kako je alpinist folklorni junak *par excellence*, ker nenehno prestopa prepovedane meje: »Tako kot boj z zmajem simbolizira težave na poti do notranjega spoznanja, boj med dobrim in zlim – podobno sekularno osvajanje gora uteleša junaška dejanja premagovanja ovir«. Zato junak - alpinist vstopi v folkloro, ponarodi. Alpinist je junak alpinistične literature, ki »je folklorna v tem, da je ponarodela, ne da bi ji pri tem pomagal šolski aparat«. Življenje daje literaturo, ki ustvarja nove alpiniste in s tem tudi nove junake. Ti junaki niso samo nacionalni junaki, »temveč ljudski junaki, kot takšni pa so potencialno internacionalni junaki; alpinistična skupnost je ljudska skupnost, ki bolj kakor na nacijo spominja na internacionalo« (Habjan, v tej knjigi).

S tu obravnavanimi junaki snov nikakor ni izčrpana. Brati jo je mogoče kot prispevek k širšemu premisleku o procesu tradicije, ki je vedno v dialektičnem in dialoškem razmerju z modernostjo in sodobnostjo, o konceptu kulturne dediščine, razmerju med folkloro in zgodovino, o različnih zgodovinah, zapisanih v interpretacije junakov, o spoznanjih o nacionalizaciji preteklosti (Jezernik 2013a; Baskar 2015) in ljudskega, s tem pa tudi o razmerjih med kulturo in družbeno strukturo, posameznikom in skupnostjo. Navsezadnje folklor kot sestavljena iz besed *folk* in *lore* implicira semantični grozd, ki naslavlja razmerje med korpusi »znanja« in skupinami ljudi (Noyes 2012: 13), ali med tem, kar imenujemo folkloro, in konteksti, okoliščinami, v katerih se dogaja ali materializira (Bendix in Hasan-Rokem 2012: 1). Folkloro živi v 'družbeni matrici' akterjev (Bauman 1972: 35, v Noyes 2012: 14), ki si prizadevajo uresničiti svoje cilje; a ne kot pripadniki sistema, temveč kot tekmiški in konfliktni posamezniki. Ljudje s folkloro niso (bili) povezani z abstraktno vezjo med skupino in tradicijo, temveč z empirično sledljivimi instancami performance. To je pomembno zaradi nenehne napetosti med vidnostjo kulturnega in zmuzljivostjo socialnega (nav. delo: 15).

REFERENCE

- Baskar, Bojan 2015 *Nacionalna identiteta kot imperialna zapuščina: Uvod v slovensko etnomitologijo*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete (Razprave FF).
- Bauman, Richard 1972 'Differential Identity and the Social Base of Folklore.' V: *Toward New Perspectives in Folklore*. Amerigo Paredes in Richard Bauman, ur. Austin: University of Texas Press. Str. 31–41.
- Bendix, Regina F. in Galit Hasan-Rokem 2012 'Introduction.' V: *A Companion to Folklore*. Regina F. Bendix in Galit Hasan-Rokem, ur. Malden, MA, in Oxford: Wiley-Blackwell. Str. 1–6.
- Bettelheim, Bruno 1999 (1976) *Rabe čudežnega: O pomenu pravljic*. Ljubljana: Studia humanitatis.
- Campbell, Joseph 2007 (1949) *Junak tisočerih obrazov*. Nova Gorica: Eno.
- Carlyle, Thomas 1841 (1840) *Hero and Hero-Worship, & the Heroic in History: Six Lectures*. London: James Fraser. Dostopno na: <<http://sandroid.org/GutenMark/wasftp.GutenMark/MarkedTexts/heros10.pdf>>; <<https://archive.org/details/ThomasCarlyleHeroesAndHeroWorshipAll6Lectures>>; <<http://www.othrorirkindred.com/resources/Thomas%20Carlyle%20-%20On%20Heroes%2C%20Hero-Worship%2C%20and%20the%20Heroic%20in%20History.pdf>>.
- Dovič, Marijan 2016a 'O kulturnih svetnikih in kanonizaciji: Uvod.' V: *Kulturni svetniki in kanonizacija*. Marijan Dovič, ur. Ljubljana: Založba ZRC (Studia litteraria; 22). Str. 7–20.
- 2016 'Kanonizacija kulturnih svetnikov: Analitični model.' V: *Kulturni svetniki in kanonizacija*. Marijan Dovič, ur. Ljubljana: Založba ZRC (Studia litteraria; 22). Str. 23–44.
- Fikfak, Jurij 2014a 'Leaders and Heroes of the Nation = Junaki, vodje naroda.' *Traditiones* 43(1): 7–11.
- Fikfak, Jurij, ur. 2014b *Leaders and Heroes of the Nation = Traditiones* 43(1).
- Flescher, Andrew Michael 2003 *Heroes, Saints, and Ordinary Mortality*. Washington: Georgetown University Press, 2003.
- Goljevšček, Alenka 1988 *Med bogovi in demoni: Liki iz slovenske mitologije*. Ljubljana: Mladinska knjiga (Sledi).
- Grafenauer, Ivan 1943 *Lepa Vida: Študija o izvoru, razvoju in razkroju narodne balade o Lepi Vidi*. Ljubljana: Akademija znanosti in umetnosti (AZU, Filoz.-filol.-hist. razr., Dela; 4).
- 1951 *Slovenske pripovedke o Kralju Matjažu*. Ljubljana: SAZU (Dela SAZU II/4).
- Habjan, Jernej 2016 'Od kulture svetnikov do svetnikov kulture: Svetnik in literat med življenjem in delom.' V: *Kulturni svetniki in kanonizacija*. Marijan Dovič, ur. Ljubljana: Založba ZRC (Studia litteraria; 22). Str. 45–55.
- Hobsbawm, Eric 2015 (1969) *Razbojniki*. Ljubljana: Založba /*cf. (Rdeča zbirka).

- Hubad, Fran 1889 *Junaki*. V Ljubljani: Tisek Blaznik-ovih naslednikov (Knjižnica Družbe sv. Cirila in Metoda; IV. zvezek).
- Huzjan, Vanja 2016 'Junak in vodja.' *Traditiones* 45(1): 201–14.
- Jezernik, Božidar 1979 'Družbene osnove tradicije o bogobornem Kralju Matjažu.' *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 19(2): 29–31.
- 2013a *Nacionalizacija preteklosti*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete (Razprave FF).
- Jezernik, Božidar, ur. 2013b *Heroji in slavne osebnosti na Slovenskem*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete (Zupaničeva knjižnica; 38).
- 2013c *Politika praznovanja: Prazniki in oblikovanje skupnosti na Slovenskem*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete (Zupaničeva knjižnica; 37).
- Jezernik, Božidar in Ingrid Slavec Gradišnik, ur. 2017 *Države praznujejo: Državni prazniki na območju bivše Jugoslavije*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete (Zupaničeva knjižnica; 45).
- Jung, Carl Gustav idr. 2002 (1964) *Človek in njegovi simboli*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 112–30.
- Kelemina, Jakob 1930 *Bajke in pripovedke slovenskega ljudstva*. Celje: Družba sv. Mohorja.
- Klapp, Orrin E. 1949 'The Folk Hero.' *Journal of American Folklore* 62(243): 17–25. Dostopno na: <<https://www.jstor.org/stable/536852>>.
- Kuret, Niko 1965–71 *Praznično leto Slovencev: 1–4*. Celje: Mohorjeva družba.
- Kroječ, Monika 1995 *Pravljica in stvarnost: Odsev stvarnosti v slovenskih ljudskih pravljicah in povedkah ob primerih iz Štrekljeve zapuščine*. Ljubljana: ZRC SAZU (Zbirka ZSC; 5).
- 2008 *Od ajda do zlatoroga: Slovenska bajeslovna bitja*. Celovec, Ljubljana in Dunaj: Mohorjeva.
- 2014 'Narrative Tradition about King Matthias in the Process of Transformation.' *Slovensky narodopis / Slovak Ethnology* 62(2): 244–58.
- Lotman, Jurij M. 2010 (1970) *Struktura umetniškega teksta*. Ljubljana: LUD Literatura.
- Maily, Anton / Milko Matičetov 1989 *Leggende del Friuli e delle Alpi Giulie: Edizione critica a cura di Milko Matičetov*. 3. dop. izd. Gorizia: Editrice Goriziana.
- Margry, Peter Jan, ur. 2008 *Shrines and Pilgrimage in the Modern World: New Itineraries into the Sacred*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Meletinski, Jeleazar Mojsejevič 2001a (1958) 'Prometejevi predniki: Kulturni junak v mitu in epu.' V: J. M. Meletinski, *Bogovi, junaki, ljudje: Izbrani članki in razprave*. Ljubljana: Založba / *cf. Str. 5–31.
- 2001b (1970) 'Mit in pravljica.' V: J. M. Meletinski, *Bogovi, junaki, ljudje: Izbrani članki in razprave*. Ljubljana: Založba / *cf. Str. 33–45.
- Noyes, Dorothy 2012 *The Social Base of Folklore*. V: *A Companion to Folklore*. Regina F. Bennix in Galit Hasan-Rokem, ur. Malden, MA, in Oxford: Wiley Blackwell. Str. 13–39.

Ovsec, Damjan 1991 *Slovanska mitologija in verovanja*. Ljubljana: Domus.

1992 *Velika knjiga o praznikih: Praznovanja na Slovenskem in po svetu*. Ljubljana: Domus.

1998 'Fair Vida: The Everlasting Importance of the Psychological Aspects of the Slovene Ballad: Interdisciplinary Ethnological Interpretation.' *Studia Mythologica Slavica* 1: 265-77.

2000 *Trije dobri možje: Resnična zgodovina svetega Miklavža, Božiča in dedka Mraza*. Ljubljana: Kmečki glas.

Podjed, Dan 2019 *Videni: Zakaj se vse več opazujemo in razkazujemo*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

Podjed, Dan, ur. 2016 *Put a Spotline on Me!: The Meaning of Celebrities in Central and Southeastern Europe = Traditiones* 45(1).

Povedák, István, ur. 2014 *Heroes and Celebrities in Central and Eastern Europe*. Szeged: Department of Ethnology and Cultural Anthropology.

Propp, Vladimir J. 2005 (1928) *Morfologija pravljice*. Ljubljana: Studia humanitatis.

Raglan, Lord [Fitzroy Richard Somerset] 1934 'The Hero of Tradition.' *Folklore* 45(3): 212-31. Dostopno na: <<https://www.jstor.org/stable/1256167>>.

1936 *The Hero: A Study in Tradition, Myth, and Drama*. London: Watts & Co. Dostopno na: <<https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.101509>>

Rank, Otto 1914 (1909) *The Myth of the Birth of the Hero: A Psychological Interpretation of Mythology*. New York: The Journal of Nervous and Mental Disease Publishing Company, 1914 (Nervous and Mental Disease Monograph Series No. 18). Dostopno na: <<https://archive.org/details/mythofbirthofher1914rank>>.

Rozman, Franc, Vasilij Melik in Božo Repe 1999 *Zastave vihrajo: Spominski dnevi in praznovanja na Slovenskem od sredine 19. stoletja do danes*. Ljubljana: Modrijan.

Seal, Graham in Kim Kennedy White, ur. 2016 *Folk Heroes and Heroines around the World*. (2. izd.) Santa Barbara, CA: Greenwood, an Imprint of ABC-CLIO, LLC.

Slavec Gradišnik, Ingrid 2017 'O folklornih junakih<: Za uvod.' V: *O folklornih junakih: Znanstveni simpozij: Spored in knjižica povzetkov, Ljubljana, 24. februar 2017*. Ingrid Slavec Gradišnik, ur. Ljubljana: ZRC SAZU, Inštitut za slovensko narodopisje. Str. 3-5.

Slavec Gradišnik, Ingrid, ur. 2014 *Praznična večglasja: Prazniki in oblikovanje skupnosti na Slovenskem*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete (Zupaničeva knjižnica; 39).

SLP 1 1970 *lovenske ljudske pesmi I*. Zmaga Kumer idr., ur. Ljubljana: Slovenska matica.

Sorensen, David S. 2013 'Introduction.' V: David S. Sorensen in Brent E. Kinsler, ur., Thomas Carlyle, *On Heroes, Hero-Worship, and the Heroic in History*. New Haven in London: Yale University Press. Str. 1-16. Dostopno na: <<http://www.othroerirkindred.com/resources/Thomas%20Carlyle%20-%20On%20Heroes%20Hero-Worship%2C%20and%20the%20Heroic%20in%20History.pdf>>.

Stabej, Jože 1997 *Slovensko-latinski slovar po: Matija Kastelec - Gregor Vorenc, Dictionarium Latino-Carniolicum (1680-1710)*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU. [Elektronska izdaja 2014; dostopno na <<http://www.fran.si/138/katelec-vorenc-slovensko-latinski-slovar>>].

Stanonik, Marija 1993 'Inverzija Matjaževega mita.' V: Marija Stanonik, »*Na tleh leže slovenstva stebri stari*«: *Poezija konteksta II*. Ljubljana: Društvo za preučevanje zgodovine, literature in antropologije (Borec 45(8-9-10)). Str. 920-3.

Šmitek, Zmago 1998 'Kresnik: An Attempt at a Mythological Reconstruction.' *Studia mythologica Slavica* 1: 93-118.

2004 *Mitološko izročilo Slovencev: Svetinje preteklosti*. Ljubljana: Študentska založba.

2005 *Moč ti je dana: Slovenske pripovedi o junakih in zgodovinskih osebnostih*. Radovljica: Didakta (Zakladnica slovenskih pripovedi).

2009 'Kralj Matjaž: Mavrični sij ljudskega junaka.' *Acta Histriae* 17(1-2): 127-40.